

ELS HOSPITALS DE BERGA. DELS ORÍGENS MEDIEVALS A LA FI DE L'EDAT MODERNA

GUERRERO i SALA, Lluís

Acadèmic numerari de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya

RESUM: Berga ha tingut tres hospitals en aquest període. Un va ser una antiga casa de leprosos situada al Collet dels Dos Camins, que desapareix a la fi de l'Edat Moderna. Altre, la casa de l'Orde de l'Hospital, existent abans del 1187, que degué ubicar-se a tocar l'actual església de Sant Joan i que estigué en servei fins els inicis del segle XIV, moment en el que es basteix l'Hospital de Sant Bernabé, projectat molt abans. Aquest darrer és l'únic que sobreviurà fins avui, passant per diverses etapes, des d'aixopluc de pelegrins fins l'actual funció d'hospital comarcal.

Paraules clau: Hospitals de Berga; hospitals medievals; Edat Moderna.

RESUMEN: Berga ha tenido tres hospitales. Uno de ellos fue una antigua casa de leprosos situada en el Collet dels Dos Camins, que desaparece al fin de la Edad Moderna. Otro, la casa del Orden del Hospital, existente con anterioridad a 1187, que debió ubicarse junto a la actual iglesia de Sant Joan, y estuvo en servicio hasta los inicios del siglo XIV, momento en el que se construye el Hospital de Sant Bernabé, proyectado mucho antes. Este último es el único que sobrevivirá hasta hoy, pasando por etapas sucesivas desde refugio de peregrinos, hasta su sede actual con funciones de hospital comarcal.

Palabras clave: Hospitales de Berga; hospitales medievales; Edad Moderna.

*

INTRODUCCIÓ

L'actual Hospital de Sant Bernabé de Berga té uns orígens allunyats en el temps, que es perden en els buits documentals de l'Edat Mitjana.

En aquella època, els hospitals de zones de muntanya eren albergs situats estratègicament vora les escasses vies de comunicació, i tenien com a funció l'acolliment dels transeünts, indigents, orfes, desarrelats, pelegrins, vagarosos i persones d'oficis itinerants, exposats a la fam, les inclemències del clima i les malalties.

La creació i el manteniment d'aquestes institucions –avui en diríem sociosanitàries - anava a càrrec dels nobles, religiosos, Consell de la Vila i d'altres representants civils dels pobles on n'hi havia (1). Solien estar al seu càrrec un religiós hospitaler que feia d'hostaler i d'infermer, d'acord amb els valors de caritat de la religió catòlica.

L'ORDE DE L'HOSPITAL

Uns mercaders d'Amalfi, al regne de Nàpols, cap a l'any 1084, funden un hospital de pelegrins a Jerusalem vora el Sant Sepulcre, per atendre als pelegrins. Aquest va ser l'origen de l'Orde de Sant Joan de Jerusalem, també conegut com a Orde de l'Hospital, Orde hospitalari, o del germans hospitalers. L'any 1099, el provençal Gerard de Sant Geniés, prior de l'Orde, l'estén per Europa i Terra Santa, al llarg de les rutes dels pelegrins. Els hospitalers esdevenen monjos – soldats, abillats amb l'hàbit negre de la regla de Sant Agustí i creu blanca amb les vuit puntes de les benaurances. Van tenir actuacions militars contra l'Islam amb resultats diversos, establint-se a Rodas i després a Malta. A Catalunya l'Orde funda nombrosos hospitals i, a partir de 1150, s'organitza sota el comandament de la Castellania d'Amposta, on residia el gran mestre, amb jurisdicció sobre els territoris de Corona d'Aragó, tenint entre les seves files reis, comtes i molts frares que podien fer de cavallers, sacerdots o de servents (2). Estructurats en comandes, administraven els drets i béns que els pervenien com a donacions i privilegis, i els hospitals del seu territori.

Els hospitalers van arribar a ser molt poderosos, més encara quan després de dissoldre's l'Orde del Temple van heretar les seves propietats el 1312, i, per una major eficiència administrativa, van tenir que desdoblar la Castellania d'Amposta en la nova Castellania i el Priorat de Catalunya. El Priorat de Catalunya abastava totes les comandes a l'esquerra de l'Ebre, és a dir, tot Catalunya amb els territoris del Rosselló, i les Illes; el nombre de comandes a Mallorca era de quatre, i el de Catalunya, de vint-i-set, entre les quals, la de Puig-reig.

Posteriorment les propietats del castell de Puig-reig s'uniren a les de l'Ametlla i Cervera, donant lloc a la comanda de Cervera, l'Ametlla i Puig-reig (3). El 1383 Francesc Xatmar era comanador de l'Orde a Berga i nomenà beneficiat de Sant Joan al prevere Guillem de Vilarasa.

És possible que Berga tingués hospital abans de segle XII, però la primera vegada que apareix documentat aquest mot és en el testament del trobador Guillem de Berguedà de 25 d'abril de 1187, en el que hi diu que deixa a l'Hospital de Berga el mas Villaró de Casserres. Creiem que es refereix a l'Orde de l'Hospital.

Un document de la comanda de Costoja de 1220 cita que Bernat de Saga cedeix al comanador de l'Hospital de Costoja la facultat de bastir una església al lloc conegut com a Hospital de Berga, dient que aquest lloc ja l'havien cedit els seus avantpassats a l'Orde (4).

L'any 1223 els cònjuges Joan Huguet i Guillema lleguen unes terres: "*Donamum domino Deo et beate Marie et Sancto Johanni ospital Berge et omnibus fratribus et habitatoribus eiusdem loci...*". Possiblement aquest llegat també estigué relacionat amb l'Orde de l'Hospital.

PRIMERES NOTÍCIES DE L'HOSPITAL DE SANT BERNABÉ

Anys després, el 6 de juliol de 1268, en una escriptura de Pere de Berga es llegeix: "*Ego Petrus de Castro de Berga...firma et pura voluntate...en remedium animae meae, parentorum meorum et omnium fidelium, concedo et deputo donatione firmissima Domino Deo et gloriosissimae Matris ejus et capellae fundatae in honorem Sancti Petri et hospitio contiguo dictae capellae et cellario dicti hospitii totum illam domum que est in dicto hospitio contigua capellae et cellario dicti hospitii...*" (5). Pere de Berga funda l'hospital de Berga vora l'església de Sant Pere de Cohorts, també fundada per ell.

L'any 1290, el Consell i cònsols de la vila compren una casa a Berenguer i el seu fill Berenguer de Prat, i l'habiliten per a l'acolliment de malalts pobres, amb la intenció que "*hallasen socorro y consuelo en sus enfermedades*" (6).

També hi van construir una capella en connexió, sota l'advocació de Sant Bernabé, amb un cementiri situat a la seva part posterior per a enterrar-hi els que hi morissin. És per això que des d'aquest moment ja parlo d'hospital de Sant Bernabé.

El van dotar de rendes i propietats de la hisenda de la vila, i van deixar obert el patrocini popular que col·laborava al seu sosteniment; també contribuïa a la viabilitat de la institució l'Orde de l'Hospital. S'encarregaven de l'administració uns delegats nomenats pel Consell en nom de la vila.

Probablement, quan es compra aquesta casa als Berenguer, l'Orde de l'Hospital estava a punt de deixar la seva casa – hospital a mans de les monges cistercenques. És possible que primerament l'Hospital de Berga - l'edifici de l'Orde - es trobés annexat a l'església de Sant Joan i, més tard, es traslladés a un nou emplaçament, executant la donació i la voluntat de fundació de Pere de Berga, a l'altra banda de l'església de Sant Pere de Cohorts, on hi hauria l'edifici destinat als necessitats, amb una nova església, ara dedicada a Sant Bernabé.

L'origen de l'hospital de Berga és confús, i mossèn Huch diu (7) que creu que fou fundat pel mercader de Berga A. de Pinebret a primers del segle XIV, teoria coherent amb el que diu un llibre de censals de l'hospital: "En l'iglesia antiga del Convent de Nostre Serafich Patriarca Sant Francesch de la present vila fonch trobada una làpida o pedra en la qual ab lletra y caràcter antic se trobaren escrites las paraulas o epitafi: *Hic jacet A. de Pinebret mercator Bergae, qui obiit die 3 Augusti anno Domini 1347, et jussit fieri, construi et aedificari de bonis suis hospitale ad hospitandum pauperes Jesuchristi et providendum ipsis in ipso Hospitali in comentione et potu et pastu: cujus animam per Dei misericordiam requiescat in pace. Amen*". Aquesta contradicció amb les dades anteriors pot ser deguda a que el primer hospital de Sant Bernabé tingué una estructura massa precària i reduïda, i potser un funcionament esllanguit; tal vegada Pinebret, un ric comerciant, hi va posar diners suficients per a fer-hi importants obres de millora i donà volada a la seva activitat.

El primer document trobat per Dolors Santandreu sobre l'hospital, que cita en la seva magnífica tesi (8), és del 5 de juliol de 1383, i tracta de la venda d'una casa de la què diu que està situada prop "*ecclesiam Hospitalis Sancti Johannis Iherosolomitani ville Berge*". En aquella època l'església ja no era de l'Orde de l'Hospital sinó la del monestir de monges cistercenques de Montbenet, però es degué continuar el costum de parlar de l'Hospital per referir-se a aquell indret. Posteriorment a la presència d'aquestes monges, a mitjan segle XVI el monestir de Sant Joan esdevingué un priorat cistercenc masculí dependent de Poblet, i a les primeries del segle XVIII passà als mercedaris.

Les poblacions sovint impedièren que alguns forasters sospitosos de contagis entressin al seu casc urbà, i per evitar-ho i no deixar-los sense aixopluc construïren als afores, aïllats, alguna *domus infirmorum*, com en el cas de Manresa, i en altres casos es tractava, com a Berga, d'un petit hospital de leprosos, és a dir, de contagiats de qualsevol malaltia, no de la lepra en concret. Tenia Berga un hospital de leprosos fundat pels frares de Sant Llätzer, ubicat en un lloc elevat, prop del castell i de la parròquia (9), vora el collet dels Dos Camins. No he trobat documentació pròpia d'aquest centre. Tots els hospitals passaven dificultats econòmiques, però els d'aquest tipus més que els altres de caràcter urbà, i per aquest motiu s'han conservat menys. El "llatzaret" de Berga va anar entrant en situació de ruïna, i a finals del segle XVII encara s'hi van fer algunes reparacions menors a la teulada i als envans, que van resultar insuficients per la seva conservació.

Mentre, els hospitals urbans solien estar adossats a la muralla, moltes vegades en la seva part exterior, vora els camins, amb els horts i corrals necessaris per al seu funcionament (10). El creixement de les viles solia reubicar-los en ple entorn urbà, dins del clos de muralles, com degué succeir a Berga en el cas del de Sant Bernabé.

ACTIVITAT DE L'HOSPITAL DE SANT BERNABÉ

En l'època que estudio, l'hospital té una funció sociosanitària, essent més social com més enrera l'observem i més sanitària amb el pas del temps i l'adveniment de les noves idees i necessitats de la fi de l'Edat Moderna. Aquesta evolució també es contempla en el terreny lingüístic, en el què comença per aparèixer anomenant-se spital i, successivament, esdevé espital, ospital, hospital, hospital de pobres i, finalment, sant hospital.

En tenen cura del servei de la institució primerament l'anomenat spitaler, - després l'espitaler, l'hospitaler - i, posteriorment, a partir de la segona meitat del segle XVII, el metge i el cirurgià. Els hospitalers que apareixen en els llibres sacramentals de la parròquia de Berga són tres: un Joan, sense cognom, documentat entre 1575 i 1584 en ocasió del naixement de dos fills, motiu pel qual sembla tractar-se d'un laic; un altre, Miquel Dasió, que mor a Berga el 17 de desembre de 1678; i Marc Torrent, que morí a Berga el 15 de maig de 1684 i del que ens consta que també treballava com a bracer, un ofici dels menys qualificats. Per tant, sembla que els hospitalers de Berga eren treballadors laics i de baixa posició social i laboral (11).

L'hospital, com els actuals, té ingressos i altes, per bé que aquest no sigui el lèxic de l'època. Molts ingressos són de gent que hi va solament per situacions conjunturals com la cerca de recer, o socials per indigència; aquí cal incloure pobres, vídues sense recursos, treballadors sense qualificació, orfes, alcohòlics, dementats, malalts sense família, i tot l'infra-món propi d'una societat poc equitativa i amb grans bosses de pobresa. D'aquests molts hi entren i se'n van, altres s'hi queden, altres hi emmalalteixen i fins i tot hi moren. Altres hi van malalts i s'hi curen o s'hi moren, com succeeix en cas dels ferits. També n'hi ha que els hi porten a morir, i, fins i tot, que ja els hi porten morts. De molts que hi moren no en saben ni el nom i no el poden fer constar en la missa funeral que se'ls hi fa "*gratis et pro Deo*", per no tenir mitjans econòmics. De fet, dels que hi moren cap no fa testament, llevat d'un, en Joan Bruguera, el 5 de febrer de 1627. En principi, ser atès a l'hospital i/o enterrat en el mateix, és un indicador potencial de pobresa.

També és un lloc on atenen, per qüestions de caritat cristiana, als enemics, als soldats francesos. Berga es una zona de reraguarda de la frontera, una plaça forta a la que li toca parar les reiterades invasions dels francesos en l'intent fútil d'apoderar-se de Catalunya. Les escaramusses i guerres que es produeixen fan presoners i ferits, i alguns soldats francesos i miquelets acaben sent atesos a l'hospital. També viatgers i vilatans són acollits com a víctimes d'actes de delinqüència, banditatge i bandolerisme, molt freqüents en aquells temps. Les epidèmies i els conflictes armats devien augmentar considerablement el nombre de residents.

De les altes no en queden testimonis escrits, ja que la majoria de referències a l'activitat de l'hospital té com a font els llibres d'òbits (12).

La primera notícia d'un mort a l'hospital és del 26 d'agost de 1608: "*morí un pobre en lo spital*". Crida l'atenció que el 7 de febrer de 1684 hi mor un ermità de Queralt, que sembla no haver rebut el suport del clergat de la vila. En altres casos observem que l'estratificació social de Berga no mostra signes de tolerància, com en aquest cas del servent d'un noble: "*...patje de Joseph Tord y de Peguera...es mort en lo hospital*". Un altre exemple del que exposo és el de la partida d'òbit de 18 d'agost de 1636: "*morí desastradament de una vasqua al pati de Sant Francesch y portat al spital*".

L'hospital de Berga també va ser utilitzat per l'exèrcit a partir del segle XVII en ocasió de la Guerra del Segadors, dels encontres amb els francesos, la Guerra de Successió i d'altres fets d'armes. Els convenis econòmics amb l'exèrcit va servir moltes vegades per millorar la situació d'hospitals fronterers i de muntanya (13), com el de Berga, que obtenia en aquest àmbit uns ingressos complementaris si no hi havia problemes momentanis en els pagaments. S'atenia als soldats i també a les seves dones, que apareixen anomenades "soldades". Un exemple aleatori d'aquesta assistència a la milícia pot ser la partida de 30 de setembre de 1631: "*...mori Melchior de Matabuena soldat de la Companya de don fedrique henriquez natural del lloch de vall espinosa del bisbat de Burgos jurisdiction de la vila Aguilar de Campó Regne de Castella en lo hospital de berga ha rebut los sacraments de la ig^a Santa fonch enterrat en lo sementiry de la parrochial de sancta eulalia per amor de Deu. Andreu Guedela Coterilla gentil hombre de dita companya li ha fet dir una missa rezada*". Un altre de la partida de 17 de febrer de 1686: "*...soldat...mori al castell y es enterrat en lo sementiri del spital*".

No puc saber quin és el nombre de persones ateses en l'hospital de Berga en un període determinat, perquè no se'n ha conservat cap registre si és que mai va existir, però si que tenim el nombre aproximat de defuncions, ja que la majoria s'inscrivieren en el llibre d'òbits de la parròquia de Santa Eulàlia. Entre 1606 i 1760, en l'espai de 154 anys, hi consten 305 persones, que no representen molts morts, ja que ens donaria una mitjana de solament dos per any si el procés fos uniforme i constant, però la realitat és que els morts s'agrupen en determinats períodes de temps que coincideixen amb les epidèmies i els conflictes armats. Aquests 305 morts entre 1606 i 1760, dels quals 205 són homes, 97 dones, 1 indeterminat i 2 albats, representen el 5,4% del total de morts de la població durant el mateix temps; però aquest 5,4% no constitueix un índex de quantificació de la marginació social a Berga, perquè no sabem quants van ser atesos per l'hospital sense morir ni tampoc quants marginats hi havia a la vila sense que acudissin a l'hospital. D'aquests 305 morts a l'hospital, 118 són enterrats en el cementiri de l'hospital, al costat i al darrera de la capella del mateix. Dels 118 sebollits a l'hospital, 81 són soldats,

és a dir el 68,64% del total, situació que es podria definir dient que, en aquest període, es tractava d'un fossar militar en el què també s'hi enterraven civils. Com a exemple, el registre d'òbit de 14 de juliol de 1706: "...enterrada Amore Dei en lo fossar de la iglesia del hospital".

Els decennis en què s'enregistren més morts a l'hospital i hi ha més cites de morts de pobres a l'hospital, són entre 1641 i 1660, com a conseqüència de la Guerra dels Segadors i Miquelets; entre 1671 i 1700, en els que es succeïren la pesta de Gironella de 1671, el període de banditatge de 1678, les grans sequeres de 1680 i 1683, l'epidèmia de febres de 1684, la plaga de llagosta de 1687, la Revolta dels Barretines de 1687 a 1689 i la Guerra del Nou Anys. Altres increments es donen entre 1711 i 1720 per la Guerra de Successió i les seves conseqüències, i entre 1731 i 1760 per la reiteració de diversos brots epidèmics, entre ells el de febres malignes de 1735. En tot el període estudiat, omnipresent, la pobresa ho impregnava tot, deguda a tot aquest seguit de malvestats i a un esfereïdor desequilibri social (14).

MANTENIMENT DE L'HOSPITAL

En el segle XVII els ingressos anuals de l'hospital de Sant Bernabé entre 1670 i 1690 eren de 60 a 80 lliures, xifra que es duplicà l'any 1696 i es quadruplicà el 1697, assolint les 300 lliures, per poder atendre més i millor els soldats malalts (15).

El metge titular de la vila hi havia de visitar gratuïtament perquè ja cobrava per la seva relació contractual amb la universitat de la vila, però el cirurgià cobrava per atendre la feina de l'hospital una conducta de cinc lliures a l'any, una quantitat minsa per l'època i el tipus d'activitat. El centre adquireix material divers per a les seves finalitats; entre altres coses compra un morter de pedra per 5 sous.

Francesc Aguilar, doctor en medicina, fa testament l'any 1714, dividint els seus béns en tres parts que llega a l'hospital: una per aliments i medicines dels malalts, una altra per a robes de fil i llana per als llits del centre, i la tercera part la destina al pagament de 50 misses resades a l'any, a la capella de l'hospital (16).

Un estat de comptes de l'hospital de l'any 1720 diu: "*Estado de lo que ha gastado la villa de Berga por las guardias de la pública sanidad, por sus utensilios i fábrica de barracas. A més, s'hi detalla: Por el gasto de cinco hombres que han tenido de guardia, dos en el parage nombrado el camino de barcelona, dos en donde pasan los caminos que vienen de Francia y otro en la puerta de los Estudios, desde el día 1 de Septiembre de 1720 al día 20 de Enero de 1722, a razón de cinco sueldos por día, importa 625 libras y la suma*

total, 689 libras, 1 sueldo y 4 dineros" (17). Segons sembla, es parla de les despeses ocasionades per l'establiment d'un cordó sanitari de llarga durada, probablement per a la prevenció d'alguna epidèmia.

En els llibres de comptes de l'hospital de Sant Bernabé corresponents al primer quart del segle XVIII, hi consten uns ingressos de 777 lliures provinents dels nous llegats, almoines, cens i censals; hi havia censalistes de Berga, Sorba, Taravil, la Valldan, la Baells, Gironella, Casserres, Olvan, Montmajor, Moripol, Sagàs, la Pobla de Lillet i Oristà. En els llibres hi contenen unes despeses lleument superiors, de 783 lliures, que es justifiquen detalladament amb l'adquisició de 240 quarteres de calç, 600 teules, pòlvora per a barrinar pedra, comandes d'altres materials, i jornals. Els comptes es tancaven amb un balanç negatiu de sis lliures (18).

El Consell de Berga, l'any 1726, atès el problema de conservació de l'antic edifici que ja acusava, i molt, els estralls de les centúries, decidí fer una profunda restauració i reforma de l'edifici, que finançà amb els mateixos fons de l'hospital (19).

L'exèrcit sempre mantingué una guarnició més o menys nombrosa a Berga, segons les peripècies del moment. En algunes èpoques era tan nombrosa que causava seriosos problemes als vilatans. Aquesta qüestió tenia un vessant econòmic gens menyspreable, que ajudava a augmentar els ingressos de la institució i compensava una part de les molèsties. Una prova d'aquesta dedicació parcial del centre a la funció d'hospital militar n'és l'existència d'un receptari del propi hospital titulat "*Llibre per lo hospital de la tropa de la vila de Berga, començat lo dia 13 de juliol de 1760*". El seu contingut és objecte del meu estudi i en breu els podré fer alguna aportació sobre el seu interès.

EPÍLEG

L'abast de les obres de l'any 1726 va ser molt important, tan és així que garantí un perfecte ús i servei de l'immoble fins l'any 1875, any en el què van caldre noves reformes, després d'haver superat tres guerres carlines i de que en la primera (1833 – 1840) l'hospital de Sant Bernabé actués com a hospital central de les tropes carlines (20).

Aquells nous arranjaments i obres van durar fins la Guerra Civil (1936 – 1939), passada la qual es van fer noves obres en els serveis quirúrgics i centrals, que ja van ser periòdiques i quasi constants fins que, l'any 1981 es va fer realitat el projecte fallit l'any 1935 de convertir-lo en hospital comarcal; aleshores l'Hospital de Sant Bernabé tancà portes en la seva seu multiseccional com a hospital de Berga, per traslladar-se al nou edifici on és avui i esdevenir el modern hospital comarcal del Berguedà.

Vull acabar la present comunicació emfasitzant en el valor arqueològic i patrimonial de l'antic edifici de la plaça del Dr. Saló, demanant que es conservi, que es dignifiqui i que es facin els estudis necessaris d'aquest conjunt arquitectònic per a conèixer i salvaguardar un sòl i unes parets bastides amb la història de Berga.

NOTES

1. Reventós, J. (1999): Els Hospitals del Pirineu i Prepirineu. En: *Història dels hospitals de Catalunya*. Vol. III, Pàgs. 9-10. Fundació Uriach 1838. Barcelona.
2. Viquipèdia: http://ca.wikipedia.org/wiki/Orde_de_Sant_Joan_de_Jerusalem
3. Pàgina web de l'Ajuntament de Puig-reig, Apartat dedicat a la història de la població: www.puig-reig.cat/web/index.php
4. Miret, J. (1910): *Les cases dels templers i hospitalers a Catalunya*. Pàgs. 194-195. Barcelona.
5. Huch, R. (1994): *Notes històriques de la ciutat de Berga*. Pàg. 78. Facsímil editat per Columna – L'Albí. Berga – Barcelona.
6. Vilardaga, J. (1890): *Historia de Berga y breves noticias de su comarca desde los tiempos primitivos hasta nuestros días*. Pàgs. 176-177. Tipo-litografía de Luis Tasso. Barcelona.
7. Huch, R. (1994): *Opus cit.*, pàgs. 226-227.
8. Santandreu i Soler, M. Dolors: *La vila de Berga a l'Edat Mitjana. La família dels Berga*. Tesi doctoral del Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica, de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, llegida el setembre de 2006. La cita correspon a un document de l'Arxiu Parroquial de Berga, Llibre Notarial 31, f. 217v.
9. Huch, R. (1994): *Opus cit.*, pàg. 221-222.
10. Reventós, J. (1999): *Opus cit.*, pàg. 10.
11. Guerrero i Sala, L.: *Aspectes sanitaris de la vila de Berga (1565– 1760)*. Tesi doctoral del Departament de Salut Pública de la Facultat de Medicina de la Universitat de Barcelona, llegida el juliol de 2006. Pàg. 502. Consultable en l'adreça: www.tesisenxarxa.net/TDX-1113106-111958/index.html
12. *Ibidem*, pàg. 503.
13. Reventós, J. (1999): *Opus cit.*, pàg. 10.
14. Guerrero i Sala, L.: *Opus cit.*, pàgs. 503-504.
15. Riu, M. (1971): *Aspectes de la vila de Berga al segle XVII. La "Universitat" o municipi*. Edit. Farmàcia Cosp. Berga.
16. *Ibidem*.
17. Buchaca, M. (1985): L'Hospital de Sant Bernabé. Treball inèdit. Pàg. 1. Berga.
18. Anglerill, J. M. (1984): Història de l'Hospital de Berga. *L'Erol*, 8:35-39.
19. Vilardaga, J.: (1919): *Efemérides bergadanas. Colección de todos los hechos acaecidos en Berga que han llegado a nuestra noticia desde los primitivos tiempos hasta nuestros días*. Pàg. 159. Edit. Imprenta y Encuadernaciones San José. Manresa.
20. Reventós, J.: *Opus cit.*, pàg. 10.

Façana de l'antic Hospital de Sant Bernabé de Berga, cap a principi del segle xx.